

Лазар Баранович у критичному дискурсі Юрія Шереха

Матушек О. Ю. Лазар Баранович у критичному дискурсі Юрія Шереха. Ця стаття присвячена публіцистичній праці Ю. Шереха про Лазаря Барановича. У своїй роботі Ю. Шерех, шукаючи відповіді на сучасні проблеми, дає суб'єктивну оцінку діяльності та творчості архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського другої половини XVII століття.

Ключові слова: бароко, критичний дискурс.

Матушек Е. Ю. Лазарь Баранович в критическом дискурсе Юрия Шереха. Статья посвящена публицистической работе Ю. Шереха о Лазаре Барановиче. В своем исследовании Ю. Шерех, стараясь найти ответы на проблемы современности, дает субъективную оценку жизни и творчества архиепископа Черниговского и Новгород-Северского второй половины XVII века.

Ключевые слова: барокко, критический дискурс.

Matushek O. Lazar Baranovych in critical discourse of Yuriy Sherekh. The article is devoted to a publicistic writing of Yuriy Sherekh about Lazar Baranovych. In his work a researcher, looking for answers on modern problems, gave a subjective appreciation of an activity and creative works of Chernihiv archbishop in the second half of the XVII century.

Key words: baroque, critical discourse.

Проповіді Лазаря Барановича мали своїх слухачів і читачів. Серед останніх – видавці Києво-Печерської друкарні, патріарх Никон, Симеон Полоцький, Феофан Прокопович, гуманітарії XIX століття М. Сумцов, В. Строев, М. Костомаров, історики та літературознавці XX століття В. Перетц, В. Липинський, М. Возняк, П. Попов, Юрій Шерех та інші. Друкарі дописували і корегували твори

Владики, патріарх Никон засуджував їх автора за неортодоксальність, Феофан Прокопович критикував за надмірну декоративність стилю, Симеон Полоцький повністю схвалював і присвячував вірші, Микола Сумцов характеризував як схоластичні, Микола Костомаров вважав нудними.

Юрій Шерех за об'єкт дослідження взяв не тільки твори, але й «текст життя» архієпи-

скопа. Зрозуміло, що продуцент і реципієнт цих текстів належать до різних культурних і хронологічних ареалів, але в даному випадку вони пов'язані комунікативною схемою «автор-текст-адресат».

«Дискурс, за Ван Дейком, – це складне комунікативне явище, що вміщує крім тексту, ще й екстралінгвістичні фактори (знання про світ, установки, цілі адресанта), необхідні для розуміння тексту» [3:8].

Термін «критичний дискурс» розуміється нами за дослідником Юргеном Габермасом, як вид дискурсу, де викладається найчастіше суб'єктивна критика діяльності людини та інтелектуальних (духовних) продуктів цієї діяльності у різних сферах: науці, політиці, мистецтві [2:53]. На нашу думку, цей термін дасть можливість зрозуміти комунікативно-прагматичні наміри адресанта у текстах щодо однієї з ключових постатей української культури другої половини XVII століття Лазаря Барановича.

Літературно-критичний доробок Юрія Шереха-Шевельова досліджували Т. Блажеєвська, О. Волосова [1, 4], В. Дорошенко, І. Михайлин та інші [4].

Для Юрія Шевельова бароко не було предметом спеціального вивчення. Але він звертався до цього терміна часто, так само як і до статей, що складають його український вимір.

У статті «Москва, Маросейка» (1954) Ю. Шерех пише про культурну інвазію України в Росію. Потужні культурні впливи України на Росію в XVII столітті, на думку автора, були пов'язані з ідеєю культурного завоювання народу-переможця. За Ю. Шерехом, зняряддя вивіщення Києва мала стати Москва. Результат втілення цієї концепції – повне домінування українців у культурному житті Росії XVII століття, але у XVIII столітті секуляризована Росія брала західні культурні здобутки уже не через Київ, а крізь «прорубане» Петром I «вікно» в Європу. У цій роботі Ю. Шерех пише: «Доба бароко – одна з золотих діб нашої культури. Архітектурні споруди Мазепи, проповіді того часу, початки театру, різьба й малярство, початки гравюри – лишилися в сторіччях, вони і в наш час впливають на українське мистецтво. Однак вони мали свою стелю. Українська культура доби бароко була суто церковна. Культура була при церкві, і церква означала культуру» [6:46]. Таким чином, бароко – це той період і той універсальний стиль, який, «оновив Росію XVII століття». Практично це стало в історичному плані прецедентним прикладом головної публіцистичної ідеї Ю. Шереха про всесвітньо-історичну місію України, «шанс Києва».

Поступово у Ю. Шереха проходить захоплення бароко. У статті «На риштуваннях історії літератури» (1956), розглядаючи бароко як стиль, за Д. Чижевським, Ю. Шевельов знаходить і визначає його системоутворюючий чинник, а саме, – безсистемність як його систему [7:364]. Більше того, Шевельов виходить за межі літератури і вбачає риси цього стилю в орнаменті церковної різьби, пишноті козацького одягу, безсистемності мови.

Негативна оцінка бароко зберігається і в статті «Юрій Шерех 1941-1956» (Матеріали для біографії) (1964). Характеризуючи українську еміграцію часів розпаду МУРУ, Ю. Шевельов пише, що вона «була просто малою частиною українського суспільства і ділила з ним усі його хиби». І далі продовжує: «Уперте плекання століттями бароко в житті й мистецтві відбивало брак внутрішньої дисципліни й культури і цим породжену перманентну розхитаність» [10:36–37].

Отже, для Ю. Шевельова період бароко був важливим і містким як один з найбільш точних прецедентів і причин того, що відбувалося в його сучасності.

Стаття «Меч, труби, люття» була написана 1943 року у Львові. Вперше надрукована вона у числі 1 часопису «Наші дні» за 1944 рік.

Сам Юрій Шевельов, своє життя з 1941 по 1956 рік об'єднує в один період, який скріплений не тільки хронологією років, а й його образом критика, що ховається за псевдонімом Юрій Шерех. Цю інформацію автор викладає у передмові до збірки «Не для дітей».

У статті Ю. Шевельов прочитує своє життя з перспективи 1964 року, у листопаді якого він і написав цю річ. Одна з найбільш містких самохарактеристик виражена фразою: «Шерех був водночас протестом, щирим до одчаю, проти радянської системи, і прямим породженням її, в антитезі» [10:37].

Особливо виділений у статті 1943 рік. Це для автора – Львів, який «приголомшив утікачів ...атмосферою солідарності, буянним творчого життя, наголошенням українськості побуту, духового підсоння, ідеологій і дискусій. ... Гра амбіцій, підступів, а часом і зрад, не розкривалася гостям» [10:25]. Тут же Юрій Шевельов пише про низку розчарувань: Донцовим – за «порожню, безстилеву і, зрештою, бестіяльну догматику» [10:25], українськими критиками – за неможливість зрозуміти ідеї нового поетичного циклу поета. Загальне розчарування критик окреслює так: «Це тоді почав зникати чар колективної гармонії української громади, і в білому місті

мрії відкривалися поруч справжніх святих... зовсім інші: вгодовані пристосуванці, що відсиджувалися в закутах, поки з'ясується, хто переможе» [10:27]. Це був той настрій, те місце, той час і ті психологічні та ідеологічні мотиви, з якими писалася стаття про Лазаря Барановича.

Дослідники відзначали вміння Ю. Шереха замаскувати головне в другорядному. Горизонт сподівань читача, знайомого хоча б з біографією Чернігівського та Новгород-Сіверського владыки, безперечно, буде пов'язаний з текстами, ключові слова з назв яких винесені в заголовок статті. Але якщо у Барановича ці образи йдуть з пам'яті культури в текст, то у Шереха – вони пов'язані з реальним автором і метафоричною характеристикою його біографії.

Текстові статті передують епіграф з передмови до збірки проповідей «Меч духовний»: «В дні сія війнственнїя...». Зважаючи на час написання статті, допускаємо можливість гри між двома часовими пластами – XVII і XX століттями, а саме – часами Другої світової війни.

Предмет дослідження – постать Лазаря Барановича в різних її вимірах – суспільному, літературному, конфесійному.

Основний композиційний прийом, використаний автором, – антитеза. У статті зіставляються історичні обставини і тип людини першої та другої половини XVII століття. Оціночність у тексті створюється під впливом екстралінгвістичних факторів, передусім ідеологічних і політичних. Нагадаю, що оцінює український патріот зі Львова часів Другої світової війни. Відтак все, що пов'язане з Росією, – негативно марковане (московська отрута, московське насильство).

Змалювання загального типу українця другої половини XVII століття починається з його принизливої назви у параметрах російсько-українських стосунків – «хахол». Спочатку Ю. Шерех вказує на соціальні умови його формування: «...в процесі безконечних воєн, згонів населення з лівого берега Дніпра на правий і назад, просочування московської отрути й застосування московського насильства, – в процесі підтримування і роз'ятрювання чвар і взаємонищення осліплювано цю могутню енергію, сковувано її, зламувано, виснажувано й зводжено нанівець» [5:350]. Ю. Шерех протиставляє «тип воїна-мужа (Мазепа!) і тип людини, що сама приборкує свої сили і шукає порятунку свого... у вростанні в систему московської рабсько-холопської держави» [5:350]. Відтак автор формулює актуальність свого звернення до історич-

чної постаті з далекого минулого. Дослідник переконаний, що без вивчення людини XVII століття «не можна поставити правильної діагнози національним хворобам і злидням» [5:350].

Далі – коротка біографія владыки без дат. Характер Лазаря Барановича постає в системі опозицій: з одного боку – працездатність і енергія, а з другого, – їх незначні наслідки, задобрювання царських слуг і втручання в інтриги гетьманів типу Д. Многогрішного. Автор підходить до постаті владыки тенденційно, з наперед визначеною оцінкою, за якою навіть незаперечні заслуги Чернігівського архієпископа нівелюються легкою іронією в тексті: «Боронив, правда, Лазар Баранович автономію української церкви, але коли автономію цю зламано, він не спромігся на хоч скільки виразний опір» [5:352].

«Патос статтів Шереха, особливо писаних перед його кінцем, це патос цілої людини в літературному творі, ... людини, як вона є, в повноті її ідеології, психології і фізіології, в її злетах і спадах», – одна із самохарактеристик Ю. Шевельова-літературознавця [10:38].

Ю. Шерех характеризує Лазаря Барановича як суспільного діяча, вказуючи, що він найменш схильний до демократизму, йому імпонує сила. Такі висновки літературознавець робить з проповіді, присвяченої князю Володимирі. Творчість письменника – поезія і проза – розглядаються з точки зору присутності в ній мотивів боротьби.

Опозиція віри і справ, війни і миру, мотив смерті, апокаліптичні мотиви і оптимізм називаються як домінантні теми творчості Барановича. Але Ю. Шерех відзначає, що текстові ідеали автора розходяться з життєвими: «Меч його глибоко застряг у піхвах, труби не кличуть до бою, а сурмлять славу поневолювачам України, і в звуках лютні шукає він утечі від життя» [5:355].

Найбільше дорікань з боку Шереха дісталось архієпископу з приводу його «зовнішньої орієнтації» на Москву. Мається на увазі, що вихід з соціального хаосу і розбрату Чернігівський владыка знаходив у сподіванні на православного монарха. Скритиковані з боку Ю. Шереха як ідеалізація монарха Барановичем, так і його політична недалекоглядність.

Проповіді Лазаря Барановича характеризуються з точки зору барокової форми. Вона порівнюється з формою казань інших проповідників – Антонія Радивиловського та Іоанікія Галатовського. «Він суворіший у формі, уникає всього стороннього – анекдота, історій, наукових даних. Проповіді владыки визначаються як

учені трактати з цитатами-посиланнями на джерела, в яких мало розвинена сюжетно-оповідна частина, а лірична ще менше. Композиційно вони здебільшого побудовані не динамічно, а як накопичення рівнозначних алегорій», – пише літературознавець [5:358]. Досить критично Шерех ставиться до попередників у розробці теми – М. Костомарова, В. Строева, М. Сумцова й М. Возняка, закидаючи їм нерозуміння стилю, на якому сам вчений досить добре знається. Бароковість поезії студійованого автора літературознавець вбачає насамперед в алегоріях і звуковій грі (Мову проповідей Лазаря Барановича Ю. Шевельов схарактеризує пізніше у примітках до статті «Пролегомена до вивчення мови та стилю Г. Сковороди» (1992) [8:381]).

Шерех цінує Барановича-письменника, але у кінці статті допускає не досить коректний коментар щодо життєвого вибору владика: «Він був народжений мужем бою, але став героєм компромісу» [5:360]. Негативної оцінки зазнає і його «моралізаторсько-раціоналістичний лад у творчості» [5:360]. Фактично владика звинувачується в тих питаннях, які входили до його компетенції як єпископа – зберігати мир і повчати. Відомо, що з часів Київської Русі єпископам в Україні належить роль миротворців. Посередниками у міжкнязівських конфліктах називала їх Н. Яковенко [11:65].

Найближча за часом до цієї публікація – «Театр Лесі Українки чи Леся Українка в теа-

трі?» – написана того ж таки 1943 року у тому ж таки Львові. І надрукована вона у тому ж виданні двома місяцями раніше. Присвячена стаття аналізу неспівпадіння авторських художніх концепцій драматичних поем Лесі Українки та їх режисерських прочитань і сценічних втілень. Об'єкти цих двох сусідніх публікацій Ю. Шереха розділені у часі більше ніж двома століттями. Очевидно, що ці речі Ю. Шерех писав паралельно. Вони зовсім різні, але попри це, в цій статті оприявнюються ті ідеологеми, які для Шереха в цей час були провідними. У зраді Юди з драматичного етюдю «На полі крові» автор вбачає тему «української національної зради» [9:383]. Ю. Шерех пише, розкриваючи її параметри, «інші зраджують заради дрібниці, зраджують і сахаються, зраджують м'якотіло й недоречно – так зраджували певні прошарки нашого народу свою націю й культуру» [9:383].

Отже, у психологічному плані для автора надзвичайно нагальною була проблема зради, в концептуальному – проблема національного типу. Висловитися з цього приводу для нього можливо було історико-літературними статтями, в яких принцип відбору завжди працював на користь сучасності, для сучасників і з приводу сучасності. До постаті владики Юрій Шерех підходить скоріше як «критик нагляду», а не «критик вгляду», тенденційно, оскільки він шукав «попередника того зламаною і зорієнтованого назовні українця» [5:360].

Література

1. Волосова О. І. Юрій Шерех (Шевельов) як літературний критик : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец.10.01.01 «Українська література» / О. І. Волосова. — Харків, 2002. — 18 с.
2. Миронова Н. Н. Оценочный дискурс: проблемы семантического анализа / Н. Н. Миронова // Известия АН : Серия литературы и языка. — 1997. — Т. 56, № 4. — С. 52—59.
3. Петров В. В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса / В. В. Петров, Ю. Н. Караулов ; [пер. с англ. В. И. Герасимова] // Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. — М. : Прогресс, 1989. — С. 5—11.
4. Творчий доробок Юрія Шевельова і гуманітарні науки // Вісн. Харк. ун-ту : Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки. — 1999. — № 426. — С. 3—105.
5. Шерех Юрій. Меч, труби, люття / Юрій Шерех // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології / Юрій Шерех. — Харків : Фоліо, 1998. — С. 350—360. — 1 т.
6. Шерех Юрій. Москва, Маросейка / Юрій Шерех // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології / Юрій Шерех. — Харків : Фоліо, 1998. — С. 42—48. — 1 т.
7. Шерех Юрій. На риштованнях історії літератури / Юрій Шерех // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології / Юрій Шерех. — Харків : Фоліо, 1998. — С. 361—378. — 1 т.
8. Шерех Юрій. Пролегомена до вивчення мови та стилю Г. Сковороди Юрій Шерех // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології / Юрій Шерех. — Харків : Фоліо, 1998. — С. 364—413. — 3 т.
9. Шерех Юрій. Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі? Юрій Шерех // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології / Юрій Шерех. — Харків : Фоліо, 1998. — С. 379—389. — 1 т.

10. Шерех Юрій. Юрій Шерех (1941—1956) : (Матеріали для біографії) / Юрій Шерех // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології / Юрій Шерех. — Харків : Фоліо, 1998. — 1 т. — С. 19—41.

11. Яковенко Наталя. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. — [Вид. 2, перероб. та розширене]. — Київ : Критика, 2005. — 584 с.